

ՀԱՅԿԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊՊԱՅՈՒՄ

ՊՐՈՖ. Գ. Ա. ՇՈՒՈՒՄՅԱՆ

(Նաբունակութիւն 1)

Եւգենիոս Բորէ ծնւեց Անժէրովմ 5-ն օգոստ. 1809 թ.: Նորա հայրը, որ նախկին գլուխ էր մի բառալիոնի, մեռաւ 1812-ին: Նա իւր առաջին ուսումը ստացաւ իւր հայրենի քաղաքում և, 1826-ին մտաւ Ստանիսլասի կոլլէժը (գիմնազ) Պարիզում, ուր յաջորդ տարին նա տարաւ «պատուի մրցանակը» Ֆիլոսոֆայութիւնից, ընդհանուր կոնկուրսի միջոցին: Նա կորցրեց իւր մօրը 1828-ին: Իրաւաբանութեան դպրոցի դասընթացքը անցնելուց յետոյ նա նւիրւեց լեզուների ուսումնասիրութեան: Իւր մօր բարեպաշտութեան խրատների ազդեցութեան տակ նա բարեկամութիւն կցեց դը Լամենէի հետ (de Lamennais ¹⁾), որը խրախուսեց նորան իւր ուսումնասիրութիւնների մէջ: 1834-ին, երբ Լըւաչան դը Ֆլորիւսը Խալիա գնաց, այն ժամանակաւ կրթական մինիստր Գիզօն նշանակեց նորան պրոֆեսորի փոխանորդ Արեւելեան կենդանի լեզուների Դպրոցում: Լամենէն այդ առիթով գրեց նրան. «Ես շնորհաւորում եմ քեզ այն աշակերտների քանակութեան համար, որոնք լսում են քո դասընթացը և այն զիւտերի համար որ արել ես հայոց գրականութեան մէջ»: Այդ ժամանակ Բորէն Ասիական Ընկերութեան

¹⁾ «Մուրճ» 1891 թ. № № 1, 3, 7—8 և 9.

²⁾ Նորա «Paroles d'un Croyant» թարգմանած է հայերէն պ. Ռ. Բերբերեանի ձեռքով, Կ. Պոլիս, 1871 թ.:

ամենագործօն անդամներից մէկն էր: Նա շարունակեց իւր դասընթացը մինչև 1835 թւականը և այդ տարւոյ վերջը նա գնաց Վենետիկ Սբ. Ղազարը, ստանձնելով մի գրական յանձնարարութիւն: Նա այնտեղ տպել տւեց մի Տեղեկագիր վանքի ու միաբանութեան մասին, որի անդամ նշանակւեց նա: Ահա թէ այդ առիթով ինչ գրեց նրան զը Լամբլէն. «Դու գեղեցիկ բաներ տեսար, դու քեզ ամրացրել ես այն երկրի լեզւի մէջ, ուր, ասում են, տապանը կանգ առաւ, և դու այժմ ակադեմիկոս ես... Ես մեծ ուրախութեամբ կը կարդամ այն տեղեկագիրը, որի մասին դու ինձ ծանուցում ես արել: Սբ. Ղազարի կրօնաւորները արդէն հրատարակել են մի այդպիսին, որ պարունակում է պատմութիւնը նորահիմնողի և այն անհաւատալի դժարութիւնների, որոնց նա պէտք է յաղթէր այն տեղում հաստատուելու համար, ուր նոքա այն ժամանակներից դէս այնքան բարգաւաճել են: Դժբախտաբար, մի տարի յետոյ, Բորէն, տեսնելով որ Լամբլէն հակառակում է եկեղեցու հեղինակութեանը, բաժանւեց նորանից: 1836-ին նա դառաւ Univers catholique (Կաթոլիկական Աշխարհ) թերթի խմբագրներից մէկը: Նա այն ժամանակ հրատարակել էր Journal Asiatique թերթում առ 1833 թ. (էջ 271—198)՝ Ողբ Կ. Պոլսի առման մասին, որ հեղինակել էր մի ոմն Աբրահամ, թարգմանած Ֆրանսիական Ազգային Գրադարանի ձեռագրից № 80 (տես Բրոսսէի հրատարակութեան XXI. հատորը էջ 307—314), և 1835-ին (էջ 293—7) մի քաղաքը Ուռհա (Եզեսա) քաղաքի առման մասին գրած Ողբից: Նա նոյնպէս վերջացրեց խմբագրել մի աշխատութիւն Հայաստանի մասին առհասարակ, Univers pittoresque թերթի համար, որ լոյս տեսաւ 1838-ին 144 երկսիւն երեսներով և բազմաթիւ նկարներով: Այն ժամանակ հանրային կրթութեան մինիստրը և Արձանագրութիւնների ու զեղեցիկ դպրութեան Ակադեմիան բարձեցին նորա վերայ մի դիտական առաքելութիւն Արեւելքում: Նա ուղևորւեց 1837 թւականի սկզբում: Եւս գնում եմ, ասում է նա, այցելելու այն երկիրը որ քրիստոնէութեան որդանն է եղել, ուսանելու այն լեզուն, որ խօսում էին այնտեղ և քննելու նորա չիշատակարանները (մոնումէնտ): Կարճ ժամանակ մնալով Վիեննա, Տրիէստ և Սիրա, նա հասաւ Կ. Պոլիս, ուր

նա սարքւեց մի հաշկական ընտանիքում՝ Արեւելքի ձեռքը բռնելու համար: Բացի հայերէնից նա գիտէր պարսկերէնը, արաբերէնը, տաճկերէնը, եբրայերէնը և փինիկերէնը: Կ. Պոլսից նա գնաց Էրզրում, ապա Թաւրիզ, ուր նա մի ուսումնարան հիմնեց, որ նա մինչ 1839 թ. ինքը կառավարեց: Վերջապէս նա հաստատեց Նոր-Ջուղայում Սոլահանի մօտ (29 ապրիլի 1840 թ.), ուր նա իբր աշակերտներ ունեցաւ մի քանի պարսիկներ նշանաւոր տներից և որտեղից նա ուղղեց Պարիզ մի քանի գիտնական զեկուցումներ: Նա վերադարձաւ Պարիզ երկու տարի աւելի ուշ, 1842 թ.ին, բայց նորա հետաքրքրական աշխատութիւնը «Քղթակցութիւններ և Յիշատակարաններ մի ճանապարհորդի Արեւելքում» արդէն 1840-ին լոյս էր տեսել Պարիզում: 1843-ին նա մի ճանապարհորդութիւն արաւ Հոռոմ, ուր նա տեսակցութիւն ունեցաւ պապի մօտ, ապա նա մի երկրորդ անգամ գնաց Կ. Պոլիս: 1846-ին նա հրատարակեց Univers catholique (Կաթոլիկական Աշխարհ) թերթում մի թարգմանութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու Աղանձերի Պատմութեան (որ արտատպեց Nouvelles Annales des Voyages 1848 թ. ծանօթութիւններով Վիլիսն դը Սէն-Մարտէնի): 1847-ին նա այցելեց Արևիպելագոսը և 1848-ին Ֆրանսիական կառավարութեան կողմից յանձնարարւեց Երուսաղէմ գնալ՝ ուսումնասիրելու համար սուրբ տեղերի խնդիրը: Այդ առարկայի մասին նա հրատարակեց մի բրոշուր 74 էջից բաղկացած՝ «Սուրբ տեղերի խնդիրը»: Այդ խնդրով աւելի ուշ զբաղւեց նաև Վիկտոր Լանգլուան:

Վճռած լինելով այսուհետև նւիրել եկեղեցական կոչման, Բորէն հոգևորականութիւն ընդունեց 1850-ին և վերադարձաւ Պարիզ. բայց յաջորդ տարին նա պէտք է վերադարձար Կ. Պոլիս, ուր նրան յանձնւեց Բերէկի դպրոցի կառավարութիւնը: Իբրև այցելու, նա ամեն տարի այցելեց Զմիւռնիա, Սանտորին, Նաքսոս, Սալոնիք, Մոնաստիր և այլն: Ղրիմի պատերազմի ժամանակ նա կազմակերպեց կառքեր վերաւորների և հիւանդների համար (ամբուլանս) և նւիրեց իրան Վարնայի խղերականներին: 1860-ին նրան յանձնւեց զեկուցում տալ բուլղարացիների շարժման մասին Կէպի հռոմայական եկեղեցին, և 1866-ին նա նշանակւեց մշտական քարտուղար Առաքելութեան Միաբանութեան (Congrégation de la

Mission), որի ընդհանուր գլուխն եղաւ 1874-ին: Նա մեռաւ 3 մայիսի 1878 թ., ցաւ պատճառելով այն ամենքին, ով նորան ճանաչել էր: Նորա յաջորդն է Անտուան Ֆիա (Antoine Fiat), որին, կրկնում ենք շնորհակալութեամբ, պարտական ենք այս յօդաւածի կենսագրական մանրամասնութիւնների համար բարեպաշտ և անձնէր միսիոների մասին:

Էւարիստ Պրիւդ'հոմ (Evariste Prud'homme): Այդ հայկաբանի աշխատութիւնները ցրած են ամսաթերթերում, և մենք կարծում ենք մեր ընթերցողներին ծառայութիւն մատուցանել՝ այստեղ նոցա մի առ մի թւելով: Նա սկսեց մի յօդաւածով Արևելքի Տեսութեան մէջ (Revue de l'Orient) 1861 թ. (նոր շարք, հատոր XIII)՝ «Հայերի ազգային սահմանադրութիւնը» խորագրով, թարգմանութիւն հայերէնից, 1863—4-ին նա հրատարակեց նոյն թերթի մէջ մի թարգմանութիւն Արիստակէս Լաստիվէրդու, համաձայն Վենետիկ տպագրութեան (1845): Տասնութ մէկերորդ դարի այդ վարդապետը գրել է պատմութիւնը Անիի կործանման Յոյներից և Սելջուկների արշաւանքների սկզբնաւորութեան (1000—1071): Թարգմանողը դէն է դցում Աստածաշնչից վերցրած բազմաթիւ ցիտատները, ճարտասանական և ողբային եղանակը, ասում է Ժիւլ Մոհլը, (Mohl), գերիշխում է այդ հեղինակի մէջ և դժւար ընթեռնելի է դարձնում նորան, բայց նա չի թագցնում հայերի սխալները, դաւաճանութիւնները և մեզ թոյլ է տալիս տեսնել պատճառները և միջոցները այս երկար ու աղիողորմ ողբերգութեան, որի ամբողջ ընթացքը միայն արիւնով և աւերումներով է դրոշմաւած: Ասիական Թերթում 1863 թ. (VI-դ շարք էջ 400—475) Պրիւդ'հոմը հրատարակեց Ձենոր Գլակի Տարոնի Պատմութիւնը, թէ ինչպէս հայերը քրիստոնէութիւն ընդունեցին (բնագիրը հրատարակւած է Կ. Պոլսում 1708 թւին և Վենետիկում 1832 թւին ¹⁾): «Իս, ասում է Ժիւլ Մոհլը իւր զեկուցման մէջ,

¹⁾ Վիկտոր Լանգլուան հրատարակեց նորա թարգմանութիւնը, խմբագրութեամբ Մ. Էմիլի Կ. պոլսեցու, որ չը պէտք է չիթթել Մոսկուի Մ. Էմիլի հետ:

Տարոնի գաւառի պատմութիւնն է Ասորիքի սահմանի վերայ, որ լուրջ ընդդէմադրութիւն ցոյց տւեց Տրդատի կրօնափոխութիւնից յետոյ III-րդ դարում. այնտեղ հաստատուել էր հնդկացիների մի զաղթականութիւն, բայց հեթանոսները տապալւեցին, և սուրբն Գրիգորը հրամայեց Զենոբին, որ ականատես էր, գրել անցքերի պատմութիւնը Ասորիքի եկեղեցիների համար: Ասիական Ընկերութեան նիստում առ 12 փետրւարի 1864 թ. Պրիւդ'հոմը մի քանի մանրամասնութիւններ տւեց յունական և լատինական աւարկաների մասին, որ վերագրում են Ողիմպեանին և որոնք պահպանւած են հայերէն թարգմանութեան մէջ և որոնց բնագիրները կորած են (Տես Մխիթար Գոշի ¹⁾ Վենետիկ հրատարակութիւնները 1842 և 1853 թ. յաւելածով): Ասիական թերթի VІ. շարքի VІІ. հատորի մէջ, նա թարգմանեց հանդուցեալ պրոֆեսոր Քերովթէ Պատկանեանի լաւագոյն աշխատութիւններից մէկը՝ «Փորձ Սասնեանների տոհմի պատմութեան հայոց պատմագիրների հա-

¹⁾ Յօդածի հեղինակ պրոֆ. Շոռմապֆը, հակառակ իւր իսկ կարծիքին գրաֆիկական տառադարձութեան առաւելութեան մասին, Գոշը գրում է Koche մինչդեռ պէտք է գրել Grche. ալը մանաւանդ ցաւալի է, որ ալդ անուամ է գրեթէ բոլոր անունների վերաբերմամբ: Այսպէս գիտնական պրոֆեսորը մի ալ տեղ Գարեգին անունը գրում է Karékine, փոխանակ գրելու Gareguine. բայց միևնույն ժամանակ նա գրում է Պատկանեան անունը Patkavian, ինչպէս և հարկն է. ալսպիսով «k» տառով նա տառադարձում է թէ մեր Գ և թէ մեր Կ տառերը: Որ սխալ և չփոթ տառադարձութիւնը մի դատարկ խնդիր չը պէտք է համարել մանաւանդ լեզագէտների համար և որ դա կարող է չփոթեցնել հայերէն, օտար լեզուներով գրած գրքերով ուսանողներին,—ալդ մասին հաստատ կարելի է ասել որ լարդելի հեղինակը ինքը համոզւած է, Հետեապէս մենք անկեղծ խորհուրդ ենք տալիս պ. Շոռմապֆին, նորա ալս գեղեցիկ աշխատութեան առանձին հրատարակելու դիտատրութիւնը ի կատար ածելուց առաջ՝ ֆրանսերէն գրած լատով անունները արեւելեան մի հալ հակաբանի ձեռքով սրբագրել տալ, որպէս զի մեր բ, պ, գ, կ, դ, տ համապատասխան կերպով դարձած լինեն b, p, g, k, d և t տառերի. կարող ենք հաւատացնել հեղինակին, որ նորա աշխատութեան արժանիքը ալգպիսով մի տիտղոսով աւելացած կը լինի, չը խօսած արդէն ալն մասին որ նա մի օրինակելի դաս էլ տւած կը լինի մեր արեւմտեան գրագէտներին:

Ծանօթ. թարգմ.

մաձայն, և IX. հատորում՝ «Քաղաք գրքից խորագրած՝ Ոսկեփորիկ, մեկնութիւններ սուրբ գրքերի մի քանի տեղերի, գրած հրամանով Հեթում I., թագաւորի հայոց, Վարդան վարդապետի ձեռքով, թարգմանութիւն աշխարհիկ հայերէնից համեմատութեամբ գրաբառ բնագրի Էւարիստ Պրիւդ՝ հոմիւն Վերջապէս Ասիական թերթում, VI. շաբ. հատոր XVI, նա հրատարակեց Պատկանեանի ամենանշանաւոր գործի՝ «Հետազոտութիւններ հայերէն լեզուի կազմութեան մասին» թարգմանութիւնը, Դիւլլորիէի Ծանօթութիւններով և յաւելումներով: Այդ աշխատութիւնը, ասում է Էրնէստ Ռընան (իւր զեկուցման մէջ առ 29 յուն. 1871) թւում է թէ գրած է Բուպլի դպրոցի լաւ սկզբունքների համաձայն: Նա շատ լաւ ցոյց է տալիս հայոց բառաբանի տեղը իրանական գերդաստանի մէջ, նորա առանձնատուկ ազգակցութիւնը զենդերէնի հետ, այն զատամեալ դրութիւնը, ուր նա հասել է քերականական ֆլեքսիոնների կողմից, մի ողորմելի դրութիւն, որից աւելին միայն նոր պարսկերէնն է ներկայացնում: Ժիշդ է որ հեղինակը ինքն էլ նկատում է (էջ 103) թէ «Հայերը իրանց լեզուի նմանութիւնով և իրանց ցեղով պատկանում են իրանական մեծ ցեղին, բայց այս սինդոսները ոչնչով չեն ապացուցւում, և թւում է թէ ֆակտորը հերքում են այն: Աւելցնենք նաև որ Արեւելքի Տեսութեան մէջ 1865 թ., IV. շաբ. հատոր I, Պրիւդ՝ հոմը թարգմանեց ռսերէնից Մ. Էմինի մի աշխատութիւնը՝ «Հայկական այբբենարանի մասին»: Միևնոյն թերթում, որի հրատարակութիւնը դադարեց 1865-ին, նա թարգմանել էր Էմինի աշխատութիւնը Հայոց հեթանոսութեան մասին: Մենք այնտեղ գտնում ենք նաև (1868-ին) հայր Խորէն Գալֆայեանի Արշակ II ողբերգութեան թարգմանութիւնը: Մենք վերջացնում ենք Էրնէստ Ռընանի խօսքերով՝ «Էւարիստ Պրիւդ՝ հոմը մեռաւ շատ վաղօրօք. այդ բարեխիղճ և տեղեակ մարդը ունէր միայն 43 տարեկան հասակ (տես մեր յօդաւորը Վիկտոր Լանգլուաի մասին): Նորա սիրած պրոէկտն էր Հայաստանի դաւադարանների հետազոտութեան մի ճաշխարհութիւն անել: Նա այնպիսի Ծանօթութիւն ունէր հայերէնի, որից ափսոս է որ չը կարողացաւ աւելի օգուտ քաղել:»

Յովսէփ Անդրէաս Գառտէյրիաս (Joseph André

Gatteyrias) ծնւեց 1855 թ. և մեռաւ 28 մայիսի 1883 թ.: Աշակերտ է. Դիւլլորիէի և պ. Ժիւլիէն Վինսոնի, պրոֆեսոր հնկերէնի (hindoustani) և տամուլի (tamoul) Արեւեան լեզուների դպրոցում՝ նա առաջինն էր որ ստացաւ դպրոցի դիպլոմը հայերէն լեզուի համար: 1880-ին նա մի գերազանց թարգմանութիւն տւեց Վարդանի Ողբի՝ Հայաստանի դժբախտութիւնների և սուրբ Վարդան Գոզթնեցու մասին, գրւած՝ արարների կողմից երկիրը գրաւելու առ իթով (Ասիական թերթ, 7-րդ շարք, հատոր XV I., տես հայր Ղևոնդ Ալիշանի մոնոգրաֆիան, Վենետիկ, 1880, թարգմանած իտալերէն): Առաջ բերեց այս առիթով պ. Էրնէստ Ռենանի գեղեցիկ խօսքերը (հատոր XV III, 29 յունիսի 1881)՝ «Հայաստանը Արեւելքի միակ ազգն է որ իսլամի կողմից ճխրւած լինելու գիտակցութիւնը ունեցաւ: Ուրիշ տեղ՝ ոչ մի բողոք, ոչ մի ազդակ: զոնէ դատելով մեզ հասած չիշատակարաններից: Որտեղ է Եգիպտոսի ողբը: Որտեղ է Ասորիքինը: Անձնատուր լինելու այդ տեսակը անկասկած առաջ է դալիս նրանից, որ ռայանների դրութիւնը շատ տանելի էր հեջիրի առաջին դերերում այն ցեղերի համար, որոնք միայն կրօնական պահանջներ ունէին: Բայց Հայաստանը, որ արարների նւաճումների ժամանակ մի լուրջ քաղաքական կեանք ունէր, խօսք դառաւ ասելու զոնէ որ նա զգում է թէ մեռնում է: 1882-ին Գատտէյրիանը հրատարակեց մի շատ հետաքրքրական փոքրիկ պատկերազարդ հատոր՝ Հայաստանը և Հայերը (144 երես): Դա գլխաւորապէս մի պատմական ամփոփումն է: Ապա նա նւիրեց իրան վրացերէնի ուսումնասիրութեան, որ նա անհրաժեշտ էր համարում հայերէնի ֆիլոլոգիական ուսումնասիրութեան համար. և նա հրատարակեց *Revue de linguistique et de philologie comparée* (1881) թերթի XIV-րդ հատորում՝ «Լեզւաբանական ուսումնասիրութիւններ վրացիական դերդաստանի լեզուների մասին»:

Մենք ահա վերջացնում ենք մեր յօդւածը Ֆրանսիական հայկաբանների վերաբերմամբ: Արդէն նկատած կը լինեն, որ խրախուսանքը երբէք նրանց չի պակասել, և այդ առիթով մենք կարող կը լինէինք ծանրանալ նոցա մասին արւած բարեխիղճ քննադատու-

Թիւնների վերայ այնպիսի մարդկանց կողմից, որպէս գիտնական ար-
խեօլոգ Դեղիուէ Ռաուլ Ռոշէտ (Rochette 1789—1854), հռչակա-
ւոր արեւելագէտ Սիլւեստր դը Սասի (Sacy, 1758—1838), Յով-
սէփ Տուսէն Ռէնօ (Reinaud, 1795—1867), արաբականի պրոֆե-
սորը Կոլէժ դը Ֆրանս դպրոցում, որին մենք պարտական ենք
Ղևհնդի Թարգմանութիւնը Կարապետ Շահնազարեանի ձեռքով.
եզրկալագէտ Էթիէն Մարկոս Գատրըմէր (Etienne Marc Qua-
tremère, 1782—1857), որի մի հայոց բառարանը պահած է Պա-
րիզի Ազգային Գրադարանում. Ժիլ Բարթոլդիմէոս Սէնտ-Հիլէր
(Saint-Hilaire), որի համակրելի խօսքերը ներքեւ առաջ ենք բե-
րում, և այլն, Ժամանակ առ ժամանակ, հետեւելով Զրպետի և Զոհ-
րարի օրինակին, Պարիզում հաստատուած հայերը, մանաւանդ երբ
այլ քաղաքում գոյութիւն ունէր Մուրադեան վարժարանը (collège
Moorti) դպրոցը, օգնութեան են հասել մեր հայագէտներին, Մենք
մանաւանդ կը յիշենք արքա Գրիգոր Կապարաջի Կարապետին (Gré-
goire Kabaragy Karapet), որը 1844-ին հրատարակեց Եղիշէի
մի Թարգմանութիւնը այս վերնագրով՝ *Soulèvement national de
l'Arménie chrétienne au v. siècle contre la loi de Zoroastre*
որից առաջ նա 1843-ին հրատարակեց Ֆրանսերէն լեզուով շիշան
Վարդան Մամիկոնեանի, Հայաստանի V-դ դարի հերոսի, քաղաքա-
կան և պատերազմական կեանքի համառօտ պատմութիւնը, Ղազար
Փարպեցու, նորա քարտուղար Եղիշէի պատմութիւնը լրացնելու
համար:

Տարաբախտաբար մեր գիտնականների գրւածները մեծ մա-
սամբ ցրւած են հանդէսներում և նոյն իսկ լրագրերում, որպէս
նաև այլ և այլ ակադեմիաների յիշատակարանների մէջ, երբեմն
նաև այնպիսի հրատարակութիւններում, ուր ոչ ոք չի մտածել
նոցա որոնել, և կամ այնպիսի վերնագրերով են, որ ոչ մի հայա-
գէտի ուշադրութիւնը չեն արթնացնիլ: Այսպէս մենք գտել ենք
մի շարք շատ հետաքրքրական յօդւածներ Պոլ Նիկարի (Pol Nicard)
այս վերնագրով՝ «*Dipocenus et Scyllis, sculpteurs*», հրատարակւած
Ֆրանսիական անտիքւարների (հնութիւնների) ազգային ընկերութեան
Յիշատակարանների մէջ (4-րդ շարք, հատոր V^{II}, Պարիզ, 1877):

Դոքա զխոնական հետազոտութիւններ են Խորենացու 2-րդ գրքի գլուխ XII-ի վերայ, ուր ասւած է թէ Արտաշէսը իւր երկիրը տանել տւեց Դիանայի, Հերկուէսի և Ապոլոնի ոսկեջրած բրոնզեայ արձանները, նոցա ազգային աստուածութիւններին նւիրած մի տաճարում կանգնեցնելու համար։ Նորից յիշենք այդ առիթով որ Զրպետը նոյն այդ Յիշատակարաններում (հատոր II, էջ 262) արդէն մի յօդած էր հրատարակել Հին-Հայաստանի կառավարութեան և կրօնի մասին։ Քիչ ծանաչւած մանրամասնութիւններ կան նաև Էտիէն Շաստէլի (Chastel) դրւածքում՝ «Պատմութիւն հեթանոսութեան կործանման Արևելքի կայսերութեան մէջ», Պարիզ 1850։ Վերջապէս մենք կարող ենք առաջ բերել մի քանի յօդածներ «Bibliothèque de l'Ecole des Chartes»-ից, բաց շատ հեռուն չենք ուղում գնալ։ Բացի դորանից, որպէս զի մեր ուսումնասիրութիւնը լիակատար լինի, մենք պէտք է խօսենք բազմաթիւ Ֆրանսիացի ծանապարհորդների և հետազոտողների մասին, որոնք այցելել են Հայաստանը։ Բաց մենք այդ ամենը կ'ամփոփենք մի առանձին զլխում, և, մինչ այդ, մենք յղում ենք մեր ընթերցողներին Ելիզէ Ռըկլիւշի «Համաշխարհային Աշխարհագրութեան» վերայ, կամ Վիլիէն դը Սէն-Մարտէնի «Աշխարհագրութեան նոր բառարանի» Arménie յօդածի վերայ, հատոր I (Պարիզ, 1879, էջ 213—217)։

Այն աշխատութիւնները, որ մենք թւեցինք, անկասկած բաւական կը լինեն որպէս զի հայերը երախտագիտութեան յիշատակ պահպանեն Ֆրանսիայի համար։ Մեր զխոնականները չեն բաւականացել ուսանելու հայերէն լիզւի կազմը, այլ նոքա մանաւանդ աշխատել են պարզել Հայաստանի հնութիւնները, պատմութիւնը, կրօնը և գրականութիւնը։ Լեզուն ուսումնասիրելով հանդերձ, որ անհրաժեշտ է նոցա հետազոտութիւնների համար, նոքա չեն մոռացել այդ լեզուն խօսող ազգը, և նոքա ուղեցել են նոյն իսկ ազգային ոգու խորքը թափանցել։ Հետեապէս մենք համարձակում ենք սինդել որ նոքա շնորհակալութեան արժանի ծառայութիւն են մատուցել Հայաստանին (Nous osons donc affirmer qu'ils ont bien mérité de l'Arménie)։ Ինչ վերաբերում է մեզ, նոցա յաջորդներին, չունենք նոցա դասիքների վերայ, այլ շարունակ յիշենք որ noblesse oblige։ Վերականգնացնենք ուրեմն, շնորհիւ

նոցա մեզ թողած ժառանգութեան, Արարատի մեր եղբայրների այդ փառաւոր անցեալը և օգնենք նրանց սուրբ լեռան շուրջը կանգնեցնել Լուսաւորւի խաչը, որ Ազատութեան էմբլէմ է: Յիշենք որ գիտնականները, գրականագէտները, բանաստեղծներն են եղել որ կարողացան ազատել Յունաստանը բարբարոսների ձեռքից, և թող որ այդ յիշատակը մեր ջանքերին խրախոյս ծառայէ: Ամենից առաջ Հայաստանի հետ ծանօթացնենք, այնժամանակ անարգած քաղաքակրթութեան աղաղակը, այն քաղաքակրթութեան որը այնքան անգամ նա ազատել է, շուտով կը վճռի ճակատագիրը այն դժնեայ կառավարութեան, որի պատմութիւնը ամփոփոււմ է Վիկտոր Հիւգոյի այս ոտանաւորի մէջ՝ «Թիւրքերը անցել են այնտեղով, — ամեն ինչ աւերակ է և սուգ! (Les Turcs ont passé là: tout est ruine et deuil!)»:

Մենք այժմ անցնում ենք Բելգիան, ուր հայկաբանութեան ներկայացուցիչն է պ. Ֆելիքս Նէւը: Այս գիտնականը բարի եղաւ մեր յօդածը վերանայել և գրում է մեզ այդ առիթով. «Առանց տատանելու պահպանեցէք այն կարճ քաղաքը որ դուք ամբողջապէս առաջ էք բերել և որը վկայում է իմ համակրութիւնը հայոց ազգի համար, որի հայրենասիրութիւնը միշտ դիմադրել է հալածանքներին և աղէտներին: Դուք շատ լաւ էք արել, պարոն, որ ձեր գիտնականութիւնը ծառայեցնում էք մի այդքան ազնիւ դատի համար»:

Պարոն Նէւ (Félix Jean-Baptiste Joseph Nève) ծնւել է Բելգիայի Աթ (Ath) քաղաքում Հենո (Hainaut) գաւառում, 13 յունիսի 1816 թ.: Իւր ուսումը Լոււէնում (Louvain), և գերմանական Բոնն ու Միւնխէն քաղաքներում ստանալուց յետոյ, նա դնաց Պարիզ, Քատրմէրի, Ռենոի և Եօժէն Բիւրնուշի դասերը լսելու համար: 1838-ին նա ստացաւ Ֆիլոսոֆայութեան դոքտորի աստիճանը. 1841-ից արդէն նա պրոֆեսոր նշանակւեց Բելգիայի Լոււէն քաղաքի կաթոլիկական համալսարանում, իսկ աւելի ուշ նա այնտեղ դառաւ տիտղոսաւոր ¹⁾ պրոֆեսոր հին գրականութեան և

¹⁾ Ֆրանսերէնում տիտղոսաւոր պրոֆեսոր նշանակում է ախ,

արևելեան լեզուներին իւր զրւածքով ճերմածութիւն արևելեան գրականութիւններին ընդհանուր պատմութեան, Լոււէն, 1844 թ. նա վաղօրօք ցոյց տւեց որ կոչւած է ամենանշանաւոր արևելագէտներից մէկը դառնալու։ Նա իւր ուսումնասիրութիւնները բաժանեց սանսկրիտերէնի և հայերէնի մէջ, միաժամանակ հետազօտութիւններ անելով Լոււէնի համալսարանի պատմութեան համար և այդ քաղաքի Երեք-լեզուների Դպրոցի մասին (Collège des Trois Langues), մի կողմ թողած մի մնոգրաֆիան մի երիտասարդ արևելագէտին, Էօփէն Ժաքէի, կեանքի մասին։ Մեզ չի պատկանում այստեղ նկարագրել գիտնական պրոֆեսորի բազմաթիւ աշխատութիւնները Հնդկաստանի գրականութեան մասին. ինչ վերաբերում է հայերէնին, դեռ ևս 1841-ին պարոն Նէւը թարգմանեց *Univers* թերթում առ 4 յուլիսի Շարականի երգերը սուրբ Առաքեալներին նւիրած։ Իւր վերը յիշատակւած ճերմածութեան մէջ (էջ 51) նա դասում է հայերէնը պարսկական գերդաստանի մէջ զենդերէնի, պահլաւերէնի, պարսերէնի, աւղաներէնի, բելուջերէնի, քուրդերէնի և օսերէնի հետ։ Հայերէնը, ասում է նա, երկար ժամանակ նկատւած էր որպէս անկախ մի լեզու, բայց նա պատկանում է պարսկական գերդաստանին իւր արմատներով և իւր քերականական ֆլեքսիոններով։ Պարոն Նէւը յենւում է Ժ. Ն. Պետերմանի և Ֆ. Վինդիշմանի աշխատութիւնների վերայ. սակայն մենք չենք կարծում թէ սոքա այդպէս լինեն հասկացած հայերէնի դիրքը։

Ապրիլին 1843 թ. լոյս էր տեսել *Univesrsité catholique* հանդէսում (Պարիզ, հատոր XVI, էջ 373 և հատոր XVII, էջ 49 — 52) մի քննութիւն Յովհաննէս VI կաթողիկոսի Պատմութեան, դործ Սէն-Մարտէնի, հրատարակւած սորա մահից յետոյ, որի մասին մենք իւր տեղում խօսել ենք։ 1845-ին պարոն Նէւը հրատարակեց *միլենոյն հանդէսում* (հատոր XX) մի յօդւած Եղիշէի Վարդանանց պատմութեան մասին, որ տասն և հինգ տարի առաջ Ֆ. Նէումանը անդիւրէն էր թարգմանել (Լոնդոն, 1830), արեղայ Յովսէփ Կապելետտին՝ Իտալերէն (Վիեննա, 1840), Կապարաջին՝ Ֆրանսերէն

Ժրբ մէկը կառավարութիւնից ստանում է պրոֆեսորի կոչումը։

Մանթ. Թարգմ.

(Պարիզ, 1844) և Պետրոս Շանշեանը՝ ռսերէն (Թիֆլիս, 1853)։ 1855-ին, Ասիական Թերթի 5-րդ շարք, հատոր VI լոյս տեսաւ իւր ռւսաւածք Թովմա Մեծոփեցու և նորա Հայոց Պատմութեան մասին 15-րդ դարում (տես Դիւլորիէի ղեկուցումը հայկական ռւսմունքների յառաջդիմութեան մասին, Պարիզ 1867, 188 երես)։ Այդ նոյն տարին նա Թարգմանեց հայոց եկեղեցու երգերը ըստ Շարականի (Լոււէն, 1855)։ 1857-ին նա աշխատակցեց Revue catholique հանդէսին (5-րդ շարք հատոր III) այս գրաւածքով՝ Կոնստանտինը և Թէոդոր արեւելեան եկեղեցիների առաջ, ռւսաւածք՝ քաղած յոյն և հայ աղբիւրներից։ 1859-ին, այսինքն մի տարի աւելի առաջ քան երբ ժ. Հ. Պետերմանը իւր ռւսաւածքը հրատարակեց Բերլինի գիտութ. Ակադեմ. Յիշատակարաններում (1860, էջ 81—186), պարոն Նէւը հրատարակեց Belgique հանդէսում (հատոր VII, Բրիւսէլ, 1859)՝ Առաջին խաչակիրների արշաւանքի բիւզիական առաջնորդները։ Յաջորդ տարին լոյս տեսաւ նորա ընկարագիր Թամերլանի և Շահրոսի պատերազմների արեւմտեան Ասիայում ըստ Թովմա Մեծոփեցու հայոց անտիպ ժամանակագրութեան (տես Mémoires couronnées et autres de l'Académie de Belgique, հատոր XI, 158 էջ, Բրիւսէլ) ¹⁾։ 1861-ին նա լոյս ընծայեց Revue catholique հանդէսից մի արտատպւածք (7-րդ շարք, հատոր XIX)՝ Մի քանի արկածներ քրիստոնէութեան հալածանքից Հայաստանում 15-րդ դարում, առաջին անգամ Թարգմանած հայերէնից Ֆրանսերէն (Լոււէն)։ 1862-ին լոյս տեսաւ իւր փորձը՝ Կոչումն Հոգոյն Սրբոյ հայոց պատարագում։ 1863-ին նա հրատարակեց՝ Ֆրիդրիխ Վինդիշման և բարձր Ֆիլոլոգիան Գերմանիայում (Պարիզ)։ Այդ գրաւածքում նա խօսում է մանաւանդ գիտնական գերմանացու այս վերնագրով աշխատութեան մասին՝ Հայերէնի հիմքը արիական լեզուների մէջ (Միւնխէնի Ակադեմիայի Յիշատակար., Ֆիլոսոֆ. և Ֆիլոլոգ. բաժին, հատոր IV, 2-դ մաս), ուր խօսւում է հայերէնի տեղի մասին արիական գերդաստանի մէջ։ Յունիսի 1866 պարոն Նէւը աշխատակցեց Revue catholique հան-

¹⁾ Այդ վիշատակարանը ներկայացւած է եղել փշեալ Ակադեմիայի Classes des lettres կոչւած բաժնին 2 օգոստ. 1838 թ.։

դէսին (հատոր XXIV, էջ 332—344) Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզների մի թարգմանութիւնով՝ Երրորդութեան անձերի որոշեալ մասին (տես Ժ. Մ. Շմիդ, *Reden und Lehren des heil. Gregorius des Erleuchters, թարգմանած հայերէնից. Ռեզենսաուրգ* 1872, 268 էջ)։

Վերջապէս 1866-ին լոյս տեսաւ պ. Նէւի գեղեցիկ զրւածքը՝ Քրիստոնէական Հայաստանը և նորա գրականութիւնը (Լուէն, VII+403 էջ), ուր հեղինակը ի մի է հաւաքում առաջուց հրատարակած իւր մի շարք փորձերը, որոնց աւելացնում է մի քանի նոր տեղեկութիւններ (գեղեցումը տես Լուէնի *Muséon* թերթում, հատոր V, էջ 632)։ Ահա նորա պարունակութիւնը. ներածութիւն, փառարանական երգեր, Շարականը և ողբի երգեր. Վաթողիկոսներ՝ Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչ, սր. Գրիգոր Նարեկացի, Ներսէս Շնորհալի. Պատմութիւն՝ Նիշիէի, Յովհաննէս Վաթողիկոսի, Մատթէոս Եղեւսացու, Խաչակիրների առաջին արշաւանքի բելգիական առաջնորդները, Հայկական աղբիւրներ Մոնզոնների պատմութեան համար Ասիայում. Յաւելած՝ Պատմական կազմը ասորեցիների և Հայերի մէջ. Ասորական մեծ ժամանակագրութիւնը Բար-Հեբրուէսի։

Ահա թէ ինչպէս է խօսում պ. Բարթէլըմի Սէնտ-Հիլէրը ¹⁾ *Journal des Savants* թերթում առ 1886 թ., էջ 730. «Այս հատորը լոյս է տեսնում հէնց մի այնպիսի ընթացքին, երբ Հայաստանը սպասում է եւրոպական դիպլոմատիայից և պահանջում է Բերլինի կոնգրէսում 1878 թ. նրան խոստացած ընթերցանքը, որոնք սակայն դեռ չեն իրագործւած։ Եւրոպան շատ համակրութիւն է պարտական այս փոքրիկ քրիստոնէական ազգին, որը գրեթէ մոլորւած է Ասիայի քիչ ճանաչւած մի մասում, բայց որը իւր հաւատը կարողացել է պահպանել 15 դար շարունակ բոլոր վտանգների և ճնշումների մէջ, որոնց նա զոհն է եղել և դեռ չէ դադարած զոհ լինելու։ Չի կարելի բաւականաչափ համակրութիւն ցոյց տալ այդքան թշուառ-

¹⁾ Բարթելըմի Սէնտ-Հիլէրը, լատին մանաւանդ իւր թարգմանութիւնով և ուսումնասիրութիւններով Արիստոտէլի, Փրանսիական Ակադեմիայի անդամ է և 80-ական թւականներին թէև ոչ երկար ժամանակ՝ Փրանսիական հանրապետութեան արտաքին գործերի մինիստր էր։

Թիւններին և այդքան հաստատակամութեան. նա ունի մեծ արժանիք ունեցող կրօնական ու պատմական գրականութիւն, նա կարող է մեզ շատ բան սովորացնել այն յեղափոխութիւնների մասին, որոնց ասպարէզ են եղել Ասիայի այդ և նորա հարեան երկիրները... չի խօսած հայոց գրականութեան մասին որը պակաս նշանաւոր չի եղել: Այս գեղեցիկ էջից յետոյ մենք առաջ ենք բերում պարոն Նէւի համակրելի խօսքերը իւր աշխատութեան յառաջաբանից (էջ V'I)՝ «Պատմութեան մէջ հազազիւտ կրկնակի երևոյթով, հայոց ազգը, ուժեղ հրաշալի հաւատարմութիւնով դէպի իւր բնաւորութիւնը և հաւատը, դիմացաւ այն պատերազմներին և յեղափոխութիւններին, որոնք նորան այսպէս ասած կտրատեցին. նա ունի իւր գրական և ժամասացութեան լեզու իւր կենդանութեան մի նշան, իւր յարատեւութեան գրաւականը. մարդ կարող է մտածել որ նա կոչւած է մի օր մասնակցութիւն ունենալու Ասիայի վերակենդանութեան գործում»:

Բելգիացում հայկական ուսմունքը դեռ տեղ են դնում Mu-
seón-ի մէջ, որ միջազգային հանդէս է և հրատարակում է 1882-ից
Լուէն'ում Գրական-գիտական Ընկերութեան ձեռքով: Պարոն Նէւը
նորա գլխաւոր աշխատակիցներիցն է: Մենք դնում ենք
այնտեղ հետեւեալ յօդածները՝ Մի քանի տեղեկութիւններ Վանի և
ուրիշ արձանագրութիւնների մասին Ա. Հ. Սէյսի (Sayce) և հան-
գուցեալ Քերովբէ Պատկանեանի Ս. Պետերբուրգից. մի զեկուցումն
էմիլ դը Դիլոնի (Dillon) Ք. Պատկանեանի Հայաստանի պատմական
գրականութեան գրախօսական ուրազածի մասին, 1880 թ. (Mu-
seón, հատոր I). դը Ռեստինգի (de Restaing) քննադատու-
թիւնը Մովսէս Խորենացու Աշխարհագրութեան, հրատարակութիւն
հայր Արսէն Սուկրիի (Soukry), Վենետիկ 1881: Շարլ դը Հարլէ'ն
(Harlez) 3-րդ հատորում, 1884 թ., քննադատում է դը Դիլոնի
Հայկական ուսումնասիրութիւնները (ուսերէն, մասն առաջին, հա-
յերէնի յարաբերութիւնները էրանական լեզուների հետ, Խար-
կով, 1884 թ.). Ֆելիքս Նէւը հրատարակում է այնտեղ մի զեկու-
ցումն Ասողկի պատմութեան, Թարգմանութիւն է. Դիւլլորիէի, որի

առաջին մասը հրատարակել էր Կարիէրը: 1887 թվականի հատորում մենք գտնում ենք մի գեղեցիկ քննադատութիւն Պատկանեանի հրատարակութեան՝ Արծրունիների տան պատմութիւնը, վարդապետ Թովմա Արծրունու, Ս. Պետերբուրգ, 1887: Եօթներորդ հատորում կայ պար. Նէւի յօդածը՝ Վի քանի նոր հրատարակութիւններ հայոց գրականութիւնից, լոյս տեսած Ասիայի և Եւրոպայի մի քանի քաղաքների տպարաններից (այն է՝ Հայոց մատենախօսութիւն ¹⁾ 1563-ից մինչ 1883, հայր Գարեգնի, Վենետիկ, 1883, մի հատոր XXXII+754 երես. Քննական քերականութիւն հայոց լեզուի հայր Արսէն Այոնեանի, Վիննա, 1866. Manuale lexicon armeno-latino ad usum scholarum scripsit D. Iohannes Miskigian, professor linguae armenae in pontificio collegio urbano ac in pontificio seminario romano S. C. de propanda fide, Romae, 1887): Վերջապէս 1889-ին լոյս տեսաւ մի տեղեկութիւն Վիննայի Մխիթարեանների Հանդէս Ամսորեայի մասին: Պարոն Նէւը յայտնում է այդ առիթով նաև լոյս տեսնելը հօկտեմբերից 1888 թ. Նեղոս շարաթաթերթի Ալեքսանդրիայում, խմբագրութեամբ Անտոն Ռշտունու: Այդ թերթը դադարել է հրատարակել, որովհետև այն հայ քահանան, որին պատկանում էին տպարանի տառերը, պէտք է դնար Գալաց, Ռումինայում, այնտեղ մի նոր թերթ հիմնելու համար ²⁾:

Այսպէս ուրեմն տեսնում ենք որ Բելգիան ևս իրաւունք ունի հայ ազգի երախտագիտութեան վերայ: Յանկանանք որ այնտեղ գտնւեն աւելի ու աւելի բազմութիւ գիտնականներ պար. Ֆելիքս Նէւի շաւղով զնալու համար և որ նոքա սրտին մօտ աւնեն այն գեղեցիկ տողերը որ այս համակրելի հայազէտը հրատարակել է դեռ ևս 1845 թվականին Université cotholique թերթում (հատոր XX, երես 491). Վայստանը, ասում է նա, մի կողմով դիպչում է յունական հնութեան,

¹⁾ «Մուրճ» ի ընթերցողներին պարտք ենք համարում չալտնել, որ պրոֆ. Շոուսթի աշխատութեան մէջ վիշաճ հալ մատենագիրների գրած քննքի խորագրերը մինչ թարգմանում ենք ուղղակի ֆրանսերէնից աշխարհաբառ, առանց ուղղորութիւն դարձնելու նոցա գրաբառ բնագրի իսկական վերնագրերի վերայ:

²⁾ Որ և հիմնւած է «Արօր» անունով:

Մանօթ. Թարգմ.

որից իւր գրականութիւնը այնքան բազմաթիւ փոխառութիւններէ արել թարգմանութեան միջոցով, և միւս կողմով նա ղիպչում է Արեւելիներէ ինքնուրոյն կեանքին: Եթէ դարերի ընթացքում նորա քաղաքական դրութիւնները շատ տարբեր են եղել, բայց նորա կրօնական պատմութիւնը քրիստոնէական ազգի պատմութիւն է, և որպէս այդպիսին, նա չի կարող անտարբեր մնալ մի ժամանակ, որը, ինչպէս մեր ժամանակն է, ազգերի ժամանակագրութեան մէջ որոնում է նոցա սոցիալական մտքերի ոյժն ու բարգաւաճումը և որը այստեղ ևս հարկադրած է խոստովանել և ընդունել քրիստոնէական սկսբունքի պահպանողական ոյժը:

Շոշափելով այժմ Գերմանիան, որպէս նաև գերմաներէն գրած շէշցարական, աւստրիական և այլ աշխատութիւնները, մենք առ այժմ մի կողմ կը թողնենք այն ճանապարհորդներին և հետազոտողներին, որոնց իրանց նկարագրութիւններից զէնը ոչինչ չեն գրել: Այդ մասին կարելի է օգնութեան դիմել զուտ աշխարհագրական աշխատութիւններին, որպիսիք են Կարլ Ռիտտերի հսկայական աշխատութիւնը, խորագրած Erdkunde (Երկրագիտութիւն), պարբերական հրատարակութիւնները՝ Globus, (Երկրագունդ), Ausland (Արտասահման), Petermanns Mittheilungen (Պետերմանի հաղորդագրութիւնները), Zeitschrift der Geographie und Erdkunde (Աշխատող Աշխարհագրութեան և Երկրագիտութեան) և այլն: Դա մի առանձին գործ է, որ շատ հետաքրքրական լինելով հանդերձ, այնուամենայնիւ չի մոտում մեր աշխատութեան շրջանակի մէջ:

Գերմանիայում իսկական հաշկաբանութիւնը սկսում է ներկայ XIX դարում պատմական և գրական գործքերով Կ. Ֆ. Նէումանի (C. F. Neumann), որին յաջորդեց Ժ. Հ. Պետերմանի (J. H. Petermann) լատիներէն գրած քերականութիւնը, որը տեղի տւեց լեզուագիտական փորձերին Լ. Դիֆենբախի, Ֆ. Վինդիշմանի, Ռ. Գոշէի և Պոշոս դը Լադարչի (L. Diefenbuch, F. Windischmann, R. Gosche, Paul de Lagarde): Մեծ Ֆիլոլոգները, որպէս Բուպը, Շլայխերը, Պոտտը, Շպիդլը, Լասսէնը, դեռ ևս հայերէն չը գիտեն կամ չեն իմանում ինչպէս օգուեն նրանից. բայց վերջապէս Պոշոս

ղը Լազարը և պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Միլլերը, Վիեննայից, նորան դատում են էրանական լեզուների շարքում Գրականութեան ուսումնասիրութիւնը առ այժմ դեռ շատ է զանց առնւած, բայց դորա փոխարէն Ֆիլոլոգիան մեծ յառաջդիմութիւններ է անում, ինչպէս որ մենք այդ ցոյց տւինք l'Arménie թերթում առ 15 յուլիսի պարոն Բուզգէի մի գրքի առիթով ¹⁾։ Այդ յառաջադիմութիւնների շնորհիւն է որ սկսում են ուսանել բնագիրները լաւ քննադատութեան կանոնների համաձայն, Հանգուցեալ Ալֆրէդ Ֆոն Գուշմիլը դորա սկիզբը դրեց իւր աշխատութիւններով Մովսէս Խորենացու և Ագաթանգեղոսի մասին, որպէս Ադոլֆ Բաումգարտները իւր ուսածքով Մովսէս Խորենացու ճարտասանութեան մասին։ Մենք հարկ չենք դատում ծանրանալ այս իրողութեան վերայ, որ մի գրականութիւն արդիւնաւէտ կերպով ուսումնասիրելու համար, ամենից առաջ պէտք է ունենալ իսկական բնագիրները, որոնցից հեռացրած կը լինեն արտագրողների սխալները, որքան այդ կարելի է։ Եթէ այն, ինչ մենք ասացինք, վերաբերում է մանաւանդ գրաբառին, չը մոռանանք սակայն որ այժմ սկսում են զբաղել նաև նոր գրականութիւնով։ Լէյպցիպի մի հրատարակիչ, պար. Վիլհելմ Ֆրիդրիխ արդէն լոյս է ընծայել, ղեկավարութեամբ պար. Արզար Յովհաննիսեանի, մի տասնեակ հատորներ «Armenische Bibliothek» (գերմաներէն ²⁾), և պար. Արթուր Լայստը (Arthur Leist) ժամանակ առ ժամանակ մի քանի թերթերում հրատարակում է հայոց նոր բանաստեղծութիւնների գերմաներէն թարգմանութիւնները։ Այսպիսով ամեն բան ցոյց է տալիս լաւ ասպագայ հայոց գրականութեան մշակման եւրոպայում։ Եթէ իսկ է որ XIX դարը միայն նախապատրաստական էպոխ է, հետեւապէս XX դարին կը պատկանի փառքը՝ հայկազեան գրականութիւնը այն աս-

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1891 թ. № 2.

²⁾ Նշանակութիւն տալով պ. Ա. Յովհաննիսեանի Armenische Bibliothek (Հայկական Գրադարան) շատ օգտաւէտ հրատարակութեանը, թերեւ անկարելի չէ ասել՝ որ մինչ այժմ լոյս տեսած հատորիկների խմբագրութիւնը, որքան մեղ լաւանի է, կատարել է պ. Արթուր Լայստը, իսկ հում թարգմանութիւնները կատարել են ալ և ալ անձեր։

տիճանի վերայ դրած լինելու, որ պատշաճում է նորան լուսաւոր ազգերի գրականութիւնների շարքում: Իսկ մեզ, իւր վախճանին հանգող այս դարիս մշակողներին, մեզ մնում է դեռ մի գործ կատարել: Մեր յետնորդները, լաւ հասկանալու համար Հայաստանի պատմութիւնը և գրականութիւնը, կ'ուզենան տեղն ու տեղն նոցա ուսումնասիրել: Եւ ի՞նչք ինչպէս կարող են պատմաբանը, հնագէտը մարդաբանը այլապէս նորից կենդանացնել անցեալը? Ինչպէս կարող է Ֆիլոլոգը այլապէս ուսանել ժողովրդի բաւառները, որ այնքան անհրաժեշտ են նորա հետազոտութիւնների համար? Ինչպէս կարող է գրականագէտը առանց դորան թաթախել լեզուն ժողովրդական խօսքի աղբիւրների մէջ, ինչպէս որ այդպէս արել են մեր ռոմանտիկները? Դէհ, որ այդպէս է՝ միացնենք մեր ոյժերը այս մի քանի տարիներս որ մնում են և Հայաստանը մատչելի դարձնենք նոցա համար, որոնք մեզ պէտք է յաջորդեն: Անենք այնպէս որ նոքա կարողանան այցելել այս գեղեցիկ երկիրը առանց վտանգ կրելու սպանւել Շուլցի (Schulz) նման, կամ չարաչար տանջւել և կողպուել քուրդ ու թուրք աւազակներից ինչպէս Սաչոն (Sachau), և որ նոքա ազատ լինեն հաղորդել բնակիչների հետ առանց վախենալու անյուշ բանտերից և կախաղաններից որպէս Ժորէրը: Ակներեւ է որ Ֆրանսիական հայագէտների աշխատութիւններն են որ ամենից առաջ մեր դարի դերմանական գիտնականների ուշքը դարձրին հայոց գրականութեան վերայ: Դոցանից առաջինը, Ժամանակաշրական կարգով, Նէոլմանն է (Karl Fridrich Neumann): Ծնւած 1792 թ. Ռայխմանսդորֆում, Բամբերգի մօտ (նորա իսկական անունն էր Բամբերգէր), ուր նորա հայրը մի աղքատ հրէայ վաճառական էր, նա անցաւ իւր երիտասարդութիւնը վաճառականութեան մէջ, բայց 1817 թ. կարողացաւ զաւթել Հայդելբերգ, այնտեղ իւր ուսումը ստանալու համար: Այդտեղ նա լսեց Հեգելի դասախօսութիւնները և ընդունեց բողոքականութիւնը. ապա նա ուսեց Թիւրշի (Thiersch) Ֆիլոլոգիական սեմինարիայում, Միւնխենում: 1819 թ. նա ստացաւ դասատուութիւն անելու վկայական և գնաց Գեոտտինգէն իւր ուսումը վերջացնելու համար: 1821-ից մինչ 1825 թ. նա վարեց ուսուցչութեան պաշտօն Վիւրցբուրգի և Սպիրիի գիմնազներում, բայց նորա սացիոնալիստական

գաղափարները նորան այնտեղից հեռացնել տւին: Այն ժամանակ նա իրան հարկադրւած տեսաւ դիմել զբաղանութեանը և նւիրւեց մանաւանդ արեւելեան լեզուներին: Նա մի քանի ժամանակ մնաց Սբ. Ղազարում հայերէնը սովորելու համար, յետոյ մի ճանապարհորդութիւն արաւ Չինաստան չինական գրքերի ժողովածու կազմելու համար: Իւր վերադարձին այդ գրքերից 2,400-ը տւեց Բերլինի զբաղարանին, իսկ մնացածը 10,000 հատոր գիշեց Միւնխէնի զբաղարանին: Իբր վարձատրութիւն նա նշանակւեց պրոֆեսոր հայերէնի, չիներէնի և էթնոգրաֆիայի Միւնխէնի համալսարանում (1833). 1852-ին նորան ծառայութիւնից հանեցին այն յառաջաւոր մտքերի համար որ նա արտայայտում էր պատմութեան դասընթացքի մէջ: Նա շարունակեց մնալ Միւնխէնում մինչ 1863 թ., ապա հաստատուեց Բերլինում, ուր նա մեռաւ 17 մարտի 1870 թւականին:

Նէոմանը բաւականին բազմաթիւ աշխատութիւններ է հրատարակել չինաբանութեան, էթնոգրաֆիայի և պատմութեան մասին, բայց մենք այստեղ կը զբաղւենք միայն նորա հայկաբանական աշխատութիւններով: 1829-ին նա հրատարակեց Նոր Ասիական Թերթուլ (Nouveau Journal Asiatique, հատոր III) մի Յիշատակարան Դաւթի կեանքի և գրածների մասին, որ հայկական Ֆիլոսոֆա էր փրկչական V-րդ դարում, և մանաւանդ Արիստոտէլի մի քանի գրածների նորա Թարգմանութիւնների մասին (տես Դաւթի մասին յօդւածը Biogr. univ. de Michaud, 1855, և Բարթելլմի Սէնտ-Հիլէրինը Nouvelle biogr. générale, 1857). 1830-ին լոյս տեսաւ անգլիերէն նշխարն պատմութիւնը Վարդանանց պատերազմի՝ „The History of Vartan and of the battle of the Armenians, containing an account of the religious wars between the Persians and Armenians by Elisaeus, bishop of the Amadunians, translated from the Armenian by C. F. Neumann, London: Oriental Translation Fund, 1830, XXIV+112 էրես, որին յաջորդեց 1831 թ. Թարգմանութիւնը Վահրամի ժամանակագրութեան Հայոց Թագաւորութեան մասին Կիլիկիայում խաչակիրների պատերազմի ժամանակ՝ „Wahram's Chronicle of the Armenian kingdom of Cilicia during the

time of the Crusades, translated from the original Armenian with notes and illustrations by C. F. Neumann, London, 1831 թ., 110 երես (տես Ֆրանսերէն Թարգմանութիւնը Ս. Պետրոսեանի Revue de l'Orient 1864 թ., էջ 245—254 և 315—325)։ Ահա թէ ինչ է առում պարոն Նէւր Վարդանի Թարգմանութեան մասին (Univesité catholique, հատոր XX, էջ 395)։

«Միւնիսէնի գիտնական ակադեմիկոսի Թարգմանութիւնը ազատ Թարգմանութիւն է, որ կատարւած է թւում ոչ այնքան Ֆիլոլոգիական մտքով որքան իրողութիւնների ընդհանուր շահի համար. նա նոյն իսկ բնագրից յայտնի տեղեր կտրատել է, որնա կրկնութիւնների կամ երկարաբանութիւններ է դատել, մանաւանդ ուր նորա կարծիքով հեղինակը ընկել է այն ոճի մէջ որ նա անւանում է homélitique (ծարտասանական)։ Անճշդութիւնները, որոնց համար յանդիմանել են պար. Նէումանին, բացատրւում են այն սխառեմով որնա ընդունելու հարկ է դատել, և նոյնպէս այն դժւարութիւնով միշտ խիստ ճշդութեամբ որոշելու իմաստը հին հայերէն մի բնագրի, որը առաջին անգամն է ենթարկւում եւրոպական քննադատութեան և որը ոչ պակաս լիքն է քերականական հանելուկներով, քան հայոց կլասիկների մեծամասնութիւնը։ Տեսնելով այն բարեխիղճ զգուշութիւնը, որով վերաբերւում են նոյն իսկ Միւնիսէնիները իրանց հայրենիքի հին հեղինակները մեկնելու ժամանակ, այլ ևս հասկանալի են այն մի տեսակ օրինական տատանմունքը, որի մէջ է լինում եւրոպացի Ֆիլոլոգը՝ բնագիրը կարդալու և ուսումնասիրելու ժամանակ, յայտնի տեղերի մտքի որպէս նաեւ փոխաբերական մի քանի խօսքերի կամ այլաբանութիւնների դիմաց։ Այդ պատճառով մենք չենք հասկանում այն արհամարանքը և կծուութիւնը որոնք բուրում են այն հանդիմանութիւնների միջից, որոնք, խիստ քննադատութեան անունից ուղղւում են եռանդոտ Թարգմանիչներին, և այն էլ այնպիսի անճշդութիւնների և նոյն իսկ սխալների առիթով, որոնք անխուսափելի են Ֆակտերի նորութեան և նոյնպէս դարձւածների օտարոտի լինելու պատճառով։ Մենք չը վախեցանք ամբողջապէս արտագրելու այս շատ խրատական էջը, որի մանաւանդ վերջին նախադասութիւնը առաջադրում ենք ներկայիս յայտնի կրիտիկոսներին։

Գերմանական ամսագրերում նշումներ աշխատակցեց նախ 1829 թ. *Hermes oder Kritisches Jahrbuch der Literatur* (Հերմէս կամ քննադատական ամսագիր գրականութեան) հանդէսին, Լէյպցիգի, հատ. XXXIII, մի յօդածով այս խորագրով՝ «Հայոց լեզուն և նորա գրականութիւնը»: Դա մի շատ հետաքրքրական զեկուցումն է, որը պարունակում է Գերմանիայում կատարած հայկական ուսումնընթերի պատմական տեսութիւնը: Հեղինակը այդտեղ նկարագրում է, բացի Բրանդ-Ազերի բառգրքից, Մովսէս Խորենացու (1827) և Եղնիկի (1826 թ.) Վենետիկան հրատարակութիւնները: Էջ 202—204 նա թարգմանում է հռչակաւոր տեղը Որմիզդի և Ահրիմանի ծննդեան մասին: 1833-ին նա հրատարակեց *Jahrbücher der Literatur* (Վիեննա, հատոր 62, էջ 58—69) մի յօդած Փաւստոս Բուզանդի մասին, սորա հրատարակութեան առիթով, Վենետիկ 1832: Նա այնտեղ այս կարծիքն է յայտնում թէ հայերէնը մօտիկ ազգական է պահլաւերէնի, և այդ հաստատելու համար նա առաջ է բերում մի էջ Վիլհէլմ Հումբոլդտից ¹⁾ *Abh. d. hist. philol. Klasse d. kön. Ak. d. Wiss. zu Berlin*, 1829 թ., հրատարակած 1832-ին, էջ 25), չի տատանում պնդելու թէ հայերէնը հնդկա-գերմանական ²⁾ ամբողջ գերդաստանի ամենահարուստ լեզուներիցն է և որ Ֆիլոլոգիական ու պատմական տեսակէտից այդ լեզւի ուսումնասիրութիւնը աւելի կարեւոր է քան որ և է մի ուրիշը՝ լեզուագիտական աշխարհից: Այդ յօդածի վերջում (էջ 69—71) նշումներ նկարագրում է բժ. Մխիթարի (*Mkhithar de Her*) գիրքը տենդի մասին, հրատարակած Վենետիկ, 1832: Կ. Ֆ. Իլլգէնի ամսագրում *Zeitschrift für die historische Theologie*, Լայպցիգ, 1834, հատոր IV, առաջին մաս, էջ 71—78, նշումներ թարգմանեց Եղնիկի գրածքի չորրորդ մասը՝ *Marcions Glaubenssystem* մի տեղեկութիւնով Մարկիոնի վարդապետութեան և պարսից կրօնի չարաբերութիւնների մասին: Այդ միևնույն հատորում:

¹⁾ Վիլհէլմ ֆոն Հումբոլդտ, նշանաւոր լեզուագէտ, պատմաբան և քաղաքագէտ, եղբայրը հռչակաւոր բնագէտ Ալեքսանդր ֆոն Հումբոլդտի:

²⁾ Որ նույնն է թէ Հնդկա-եւրոպական:

երկրորդ մաս, նա տւեց Ներսէս ¹⁾ Լամբրոնացու Կիլիկիայի Տարսոնի արքեպիսկոպոսի սինոդական հռչակաւոր ճառը, ներածութիւնով և ծանօթութիւններով (որ արդէն իտալերէն թարգմանել էր հայր Յարութիւն Ազերեանը, Վենետիկ, 1812): Նոյնպէս 1834-ին Նէումանը հրատարակեց Սերգիյ Գլինկայի ռաբրէն մի բրոշիւրի (Լազարեան ձեմարան, 1831) գերմաներէն թարգմանութիւնը՝ Պատմութիւն գաղթականութեան դէպի Ռուսաստան 40,000 հայերի Ալեքսէյշանի նահանգից 1828 թ. (Լայպցիգ): Վերջապէս 1836-ին լոյս տեսաւ Լայպցիգում հռչակաւոր արեւելագէտի հիֆնական գրածքը՝ «Փորձ հայոց գրականութեան պատմութեան, ազատորէն խմբագրւած ըստ Միխիթարեանների աշխատութիւնների (Versuch zu einer Geschichte der armenischen Literatur nach den Werken der Mechitaristen frei bearbeitet, XII+308 էջ): Այս գիրքը բաժանւած է 18 գլուխների և դասաւորւած է ըստ դարերի: Հեղինակը 1848-ին նորա վերայ աւելացրեց մի յաւելւած 56 երեսի, որ խօսում է Մովսէս Կաղանկատուացու և Արիստակէս Լաստիվերդցու մասին, խորագրով՝ Beiträge zur armenischen Literatur (Նպաստներ հայոց գրականութեան համար), Միւնխէն, 1859: Մենք չենք կարծում թէ Նէումանը ուրիշ աշխատութիւններ ունենայ հայոց գրականութեան մասին. բայց եթէ սխալւում ենք, խնդրում ենք տեղեակներին որ բարի լինեն ցոյց տալ մեզ մեր բաց թողածը:

¹⁾ Թղւածիս հեղինակը գրում է St. Nersès de Lambion. սակայն լատին է որ Ներսէս Լամբրոնացուն Հալեաստանեայց եկեղեցին սուրբերի կարգը չի դասել: